

Nizaminin əsərlərində təbiət leksikasının işlənmə xüsusiyyətləri

Elnurə Hüseynova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: elnure.huseynova@mail.ru

Annotasiya. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri təbiət leksikası vahidləri ilə zəngindir. Fars dilində ilk “Xəmsə” qələmə alan şairin əsərlərində zoonim və fitonimlər daha çox işlənir. “Xəmsə”ni təşkil edən “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” poemalarında yer alan “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” başlığında zoonim və fitonimlərdən ibarət olan aforizm, atalar sözləri və zərb məsəllərin əsərə bədii estetik çalarlılıq qazandırdığını görə bilərik. Bununla yanaşı, təbiət leksikasını təşkil edən fitonim, zoonim, relyef və iqlimlə əlaqəli olan sözlər alleqoriya, təşbeh, istia-rə, apelyativ və digər obrazlılıq bildirməklə yanaşı, həqiqi mənalarında da təsvir olunur. Tədqiqatda Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sini təşkil edən “Sirlər Xəzinəsi” (الاسرار مخزن), “Xosrov və Şirin” (خسرو و شیرین), “Leyli və Məcnun” (لیلی و مجنون), “Yeddi gözəl” (هفت بیکر), “İsgəndərnamə” (اسکندرنامه) poemalarında əksini tapmış təbiət leksikası vahidləri həqiqi mənada, eyni zamanda müx-təlif bədii çalarlarda tədqiq edilmiş, bununla yanaşı sadalanan əsərlərdə yer alan təbiət leksikası va-hidlərinin iştirakı ilə əmələ gəlmiş şəxs adlarının etimologiyası araşdırılmışdır. Həmçinin təbiət lek-sikası vahidlərinin yer aldığı nümunələr əsərdəki orijinal şəkli və tərcümələri ilə qeyd edilmişdir. Bu məqalədə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində yer alan təbiət leksikası vahidlərinin işlənmə xüsusi-yətlərinin qruplaşdırılmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, fitonimlər, zoonimlər, onomastika, bədii ifadə vasitələri, aforizmlər

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 03.11.2021; qəbul edilib – 16.11.2021

Features of the lexicon of nature used in the works of Nizami

Elnure Huseynova

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: elnure.huseynova@mail.ru

Abstract. The works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi are rich in units of natural lexicon. We can see that zoonyms and phytonyms are used more in the works of the poet, who wrote the first “Khamsa” in Persian. In the poems “Khosrov and Shirin”, “Leyli and Majnun” and “Seven Beauties”, which make up in “Khamsa” we see the title “Admonition to my son Muhammad” in which aphorisms and proverbs from zoonyms and phytonyms are used to give the work an artistic aesthetic tone. At the same time, the words related to phytonyms, zoonyms, relief and climate lexicon, which make up the lexicon of nature, are described in allegory, metaphor, appellation and other figurative and sometimes in their true meanings. The units of natural lexicon reflected in Nizami Ganjavi's poems “Treasury of Mysteries”, “Khosrov and Shirin”, “Leyli and Majnun”, “Seven Beauties”, “Iskandarnama” (“The Book of Alexander”), which make up “Khamsa”, were studied in a real sense, as well as in different artistic shades. The etymology of personal names formed with the participation of natural lexical units contained in the listed works has been investigated. Examples of natural lexical units are also marked with the original image and translations in the work. We have tried to group the features of the development of natural lexical units in Nizami Ganjavi's “Khamsa”.

Keywords: Nizami Ganjavi, phytonims, zoonyms, onomastics, means of artistic expression, aphorisms

Article history: received – 03.11.2021; accepted – 16.11.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi ilə bağlı Azərbaycanda və eyni zamanda dünya miqyasında bir sıra tədqiqatlar qələmə alınmış, çoxsaylı monoqrafiyalar çap olunmuşdur. Azərbaycanda Nizami irsinin başlıca tədqiqatçıları sırasında Həmid Araslı, M.Quluzadə, Ə.Ağayev, R.Əliyev, A.Rüstəmovanı misal göstərə bilərik. Dünya üzrə Nizami irsinin başlıca tədqiqatçıları sırasında da Erbel, E.Braun, X.Purqştal, F.Erdman, F.Şarmura, A.Krımiski, Y.Marr, Y.Bertels,

İ.Höte, İ.Heyne, M.Kanar, M.Qoşqar və s. kimi tanınmış şərqşünas, dilçi, filosof, tarixçi alimləri misal göstərmək olar. Eyni zamanda əsərləri ilə ədəbiyyat, dilçilik, fəlsəfi fikir axımına təsir göstərmiş dahi şairin 850 illik yubileyi ilə bağlı UNESCO tərəfindən 1991-ci il, 870 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi ili” elan edilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan ədəbiyyatında farsdilli poeziyanın klasiklərindən biri, XII əsrin görkəmli şairi, əsərlərində realistik və romantik üslubun çulğalaşdığı Nizami Gəncəvinin vəfatından yüz illər ötsə də, onun Azərbaycan, ərəb, fars, türk, türkmən və digər xalqların orta əsr ədəbiyyatlarına təsiri danılmazdır. Bununla yanaşı, Nizami Gəncəvi fars dilində Xəmsə janrının qurucusudur. Əsl adı İlyas olan dahi Azərbaycan şairinin Qətran Təbrizi, Firdovsi, Fəxrəddin Əsəd Gurgani, Unsuri, Ənsari, Ənvəri, Əbdul-Əla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani kimi orta əsr saray və sufi şairlərindən təsirləndiyini əsərlərindən görmək mümkündür. Öz növbəsində Tacəddin İbrahim Əhmədi, Yusif Şeyxi, Nizami Çələbi Qaramani kimi orta əsr şairləri özlərini Nizami Gəncəvinin davamçıları və tələbələri adlandırmışlar. Belə ki, Tacəddin İbrahim Əhmədi özünü Nizami Gəncəvinin tələbəsi saymış, ona hörmətən bir türkcə “*Divan*” və *beş məsnəvi* (“*Mirfah əbədəb*”, “*Tərvihu ələrvah*”, “*Əsrarnamə*”, “*İsgəndərnəmə*”, “*Cəmşid və Xurşid*”) qələmə almışdır [3, s.37]. Şeyx Hacı Bayram Vəlinin tələbəsi olmuş Yusif Şeyxi Nizami Gəncəvinin ardıcıllarındandır. O, Nizami Gəncəvinin “*Xosrov və Şirin*” əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir [3, s.33]. Nizami Çələbi Qaramani özünü Nizami Gəncəvinin şagirdi olaraq

əsərlərində qeyd edir. Dünyaca məşhur islam təsəvvüf şairi, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin və Mövləvililiyin banisi Mövlanə Cəlaləddin Rumi, orta əsr fars ədəbiyyatının klassikləri Hafiz Şirazi və Sədi Şirazi kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində də dahi şairimizin dəstxəttini duymaq mümkündür. Belə ki, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “*Məsnəvi*”sində, Sadi Şirazinin “*Bostan*”ında, Arif Ərdəbilinin “*Fərhadnamə*”sində, Dəhləvi, Nəvai, Caminin “*Xəmsə*”lərində, Füzulinin “*Leyli və Məcnun*”unda Nizami Gəncəvinin əsərlərindən bəhrələndiklərini duymaq mümkündür [10].

Bilindiyi kimi, Nizami Gəncəvi “*Xəmsə*”ni fars dilində qələmə almışdır. Bunu rəhbər tutaraq ayrı-ayrı zamanlarda Nizamini fars şairi kimi qələmə verməyə çalışanlar olsa belə, müxtəlif dövrlərin fars şairləri öz əsərlərində Nizami və Xəqaninin qələmə aldıkları əsərləri nəzərdə tutaraq *بوی ترکی می آید* (*türk qoxusu gəlir*) ifadələrinə dəfələrlə yer verdiklərini görmək mümkündür [1, s.139].

Nizami Gəncəvinin əsərləri başdan-başa aforizmlər və hikmətli sözlərlə doludur. Aforizmlərin tərkib hissəsi qismində isə zoonimlərin, fitonimlərin və digər təbiət leksikası vahidlərinin işlənməsini görmək mümkündür:

مغربی استخوان ندید کسی
انگبینی کجاست بی مگسی

*Varmıdır sümüksüz ilik, ya beyin,
Arısız, şan balı olarmı deyin?! [11]*

Birinci leksik nümunədə yer alan *arı* zəhmətkeş canlıdır, dolayısı ilə şair insanın zəhmətkeş canlıya baxıb ibrət götürməsinə vacibliyini vurğulayır. Digər bir nümunədə isə şair fitonimlərdən bədii çalarlılıq əmələ gətirir:

بر دل و دستت همه خاری بزن
تن مزین و دست بکاری بزن

*Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikandı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı. [11]*

Bu ədəbi nümunədə isə şair zəhməti *tikana* bənzədir, acıtsa da, çalışmaqdan insana usanmamağı tövsiyə edir. Ornitonimlərin müqayisəsi fonunda da əməyin və zəhmətin tərənnümünü görə bilərik:

حلالی کن چو باران شکاری
مکن چون کرکسان مردار خواری
*Halal ye tərən tək, halal ov ara,
Bənzəmə leş üstə qonan quşlara. [11]*

Şairin aforizm tərkibli digər bir misrasında da təbiət leksikası vahidlərinin ilkin mənələrindən çıxıb, məcazlıq bildirdiyini müşahidə edirik:

گرم شو از مهر وزکین سرد باش
چون مه خورشید جوانمرد باش

*Eşqinlə ataşə dön, nifrətinlə buza dön,
Elm yolunda günə dön, aya dön, ulduza dön. [11]*

Bu misrada *ataş–buz, gün–ay, ulduz* kimi təzadlıq bildirən antonimlərin nitqə emosionallıq qazandırmaq üçün işlədildiyini görə bilərik. Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin əsərlərini oxuyarkən təbiət leksikası vahidlərinin zaman-zaman aforizmlərdə həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, nitqə bədii estetiklik qazandırmaq üçün məcazi formada işləndiyini görmək olar. Nizaminin əsərlərində aforizmlər bəzən atalar sözləri, hikmətli sözlər, bəzən isə zərb məsəllər olaraq qarşımıza çıxır. Bu nümunələrdə bəzən alleqoriyalar, bəzən metafora və metonimiyalara rast gəlmək olar:

مزن در کس از بهر کس نیش را
به پای خود آویز هر میش را

*Heç kəsə, heç kəs üçün əziyyət vermə,
Hər qoyunu öz ayağından as. [1, s.151]*

Yuxarıdakı nümunədə yer alan *hər qoyun öz ayağından asılar* ifadəsi Azərbaycan, türk, həm də fars aforizm və atalar sözlərində qarşımıza çıxır. Bu hikmətli sözün qaynağı hədislərə və Qurani-Kərimin ayələrinə dayanır. Belə ki, Qurani-Kərimdə yuxarıdakı ifadə hərfiylə yer almasa da, “*Heç kəs başqasının günahı ilə yüklənməz*” (*Nəcm surəsi 38-ci ayə*), “*Qiyamət günü öz günahlarına tamamilə, nadanlıqları üzündən yoldan çıxartdıqları adamların günahlarına da qismən yüklənsinlər. Bir görün onların daşıyacaqları (yük) necə də pisdir!*” (*Nəhl surəsi 25-ci ayə*) kimi ayə və hədislərdə hər kəsin öz günahına görə sorğu-sual olunacağı qeyd olunur. Bu aforizmin Azərbaycan, türk və fars ədəbiyyatında işlənməsi dinimizdən qaynaqlanır [14].

Nizami Gəncəvinin əsərlərində *şir, pələng* kimi canlılar güc-qüvvətlə yanaşı, çalışqanlığın da simvolu olaraq ələ alınır. Belə ki, şair öz şikarını ovlanmaqla əldə edən *şir, pələng* kimi yırtıcıları misal göstərməklə, onlar kimi hər kəsin öz qidasını özünün qazanmasını, halal nemət üçün zəhmətə qatlaşmağın önəmini vurğulayır:

ان جوړو ان پوښ چوشير وپلنگ
گاوري انري همه ساله بچنگ

*Şir, pələng ovla yaşar, libasıdır dərisi,
Tapdığıyla dolanar, olmaz tamah hərisi. [11]*

Zoonim leksikasının insanlar üzərinə köçürüldüyü başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

بگری کار عاقل به نگردد
بیگ دانه بزى فر به نگردد

*Ağıllı adamlar səbirsiz olmaz,
Keçi bir arpayla heç ata doymaz. [11]*

Bu ədəbi nümunədə şair səbirsiz canlı olaraq bilinən *keçi* kəlməsindən bənzər xasiyyətə malik adamları təsvir etmək üçün istifadə edir. Bununla yanaşı, şair nəciblik kimi insani keyfiyyətlərə də önəm verməklə insanın qürurlu olmasını tövsiyə edir:

خاک خورو نان بخیلان مخور
خاک نهایی زخم ذلیلان مخور

*Torpaq ye, çörəyini xəsisin yemə ancaq,
Torpaq olma, varlığın əzilib, tapdanacaq. [11]*

Yuxarıdakı ədəbi nümunədə خاک (farsca *torpaq deməkdir*) sözü ilkin misrada müqayisə predmeti kimi həqiqi, ikinci misrada isə məcazi mənada çıxış edərək *üzüyola, sakit, itaətkar* kimi mənaları bildirir. Bir beyt içində təbiət leksikası vahidinin həm həqiqi, həm məcazi mənada işlədilməsi Nizami Gəncəvinin necə böyük ədəbi düha olduğunun göstəricilərindən biridir. Təbiət leksikası vahidinin həqiqi mənada müqayisə predmeti qismində işləndiyi bir digər nümunədə isə şair insanın ruzisinin Allah (C.C.) tərəfindən verildiyi üçün nigaran olmaması və haram lox-maya əl uzatmamasının vacibliyini qeyd edir:

تاشکمی نان و دمی اب هست
کفچه مکن بر سر هر کاسه دست

*Varsa suyun, çörəyin yoxluqdan qəmə batma,
Əlini çömçə edib hər kasaya uzatma. [11]*

Şairin əsərlərində real təbiət leksikası vahidləri ilə bərabər mifoloji personajların da işləndiyini görmək mümkündür. *Burak* (*Məhəmməd peyğəmbərin*(s.a.s.) *Meraca yüksəldiyi qanadları olan at*), *əjdaha* (*ağzından od püskürən, qanadlı mifik canlı*), *Simurq quşu* (*qədim İran əsatirlərində Elbrus dağında yaşayan əfsanəvi quş*), *Humay quşu* / *Dövlət quşu* (*zənginlik və bolluq gətirdiyinə inanılan mifik personaj*) və s. kimi dində və əsatirlərdə yer alan mifik canlılar müxtəlif obrazlıqda Nizami Gəncəvinin əsərlərində qarşımıza çıxır: [12, s.112]

چون توهمانی شرف کار باش
کم خور و کم گوی و کم ازار باش

*Dövlət quşu Humaysan, qayən səadət olsun,
Az yemək, az danışmaq, nəciblik adət olsun. [11]*

Nizaminin əsərlərində yer alan onomastik vahidləri təhlil edərkən bir sıra şəxs adlarının da fars dilində təbiət leksikası vahidlərinin işti-

rakı ilə əmələ gəldiyini görmək mümkündür. *Fərhad* (farsca *fər-ışığ, ad-od/ odun işığı/Günəşin işığı*), *Simnar* (farsca *sim-gümüş, ərəbcə nar-atəş*), *Səməntürk* (farsca *səmən-yasəməngülü*), *Süheylə* (ərəbcə *cənub ulduzu*), *Gövhər-mülk* (farsca *inci/cəvahir/daş-qaş*), *Nəsrinnuş* (farsca *nəstəran çiçəyi*, və ya *itburnu deməkdir*), *Dürsəti* (ərəbcə *dür-inci, ərəbcə səth-üz/səth*), *Humay* (ərəbcə *Cənnət quşu*), *Sərvinaz* (farsca *cənubda bitən həmişəyaşıl ağac, naz-nazlı xanım*), *Mahan* (farsca *mah-ay, farsca an-gözl/ürəyayatan*), bənzər formada *Mahar/Məhər* (adında isə *mah* farsca leksik vahid, *ər-igid* sözü ilə birləşib), *Nüşabə* (farsca *nuş-dadlı, farsca ab-su*, məcazi mənada isə *şərab*, tam olaraq “*dadlı şərab*” mənasında) [4, s.486], *Pələngər* (*pələng* və *ər* sözlərindən düzəlib, Makedoniyalı İsgəndərə baş qaldıran yerli hökmdar) adları Nizaminin əsərlərində yer alan təbiət leksikası vahidləri ilə əmələ gələn şəxs adlarıdır [2, s.84].

Eyni zamanda şair əsərlərində sanki oxucusuyla dialoqa girir, hikmətli sözləri, zərb məsəlləri bilərəkdən oxucusuna çatdırdığını söyləyir:

تخم ادب چیت و فاکاش
حف و فاجیت نگه داشتن

*Hikmət dəni səpdim ki, vəfa dəni cücərsin,
Hamı alqış oxuyub, bir gün barını dərsin. [11]*

Göründüyü kimi, yuxarıdakı misralarda yer alan *dən* sözü fitonim olaraq deyil, məcazi formada işlənmişdir. Şair əsərlərində ibrətamiz ifadələrə, öyüd nəsihətlərə yer verməklə zaman gələndə oxucuları tərəfindən xeyirlə yada salınmağı ummuşdur. Şairin vəfatından yüz illər keçsə də, Nizami Gəncəvi unudulmur, əsərləri dünyanın hər yerində böyük maraqla oxunub, tədqiqatlara cəlb olunur.

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sini təşkil edən “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” poemalarında yer alan təbiət leksikası vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı apardığımız araşdırma zamanı zoonim, fitonim, iqlim və rel-yefə aid olan sözlərin bu əsərlərdə yer alan həqiqi və məcazi mənə çalarlarını, eyni zamanda tə-

biət leksikası vahidlərinin iştirakı ilə əmələ gələn və əsərlərdə işlənən şəxs adlarını müəyyən etməyə çalışdıq. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sində yer alan təbiət leksikası vahidlərinin müxtəlif çalarlıqlarını, mövcud leksika əsasında əmələ gəlmiş şəxs adlarını müəyyən etmək frazeologiya, onomastika üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: "Elm", 1998.
2. Araslı N. Nizaminin poetikası. Bakı: "Elm", 2004.
3. Eloğlu. Divani-Nizami[Gəncəli], türkçə(Azərbaycanca) [qəsidə-qəzəllər]. (Xədiviyyə nüsxəsi). Bakı: "Nurlar", 2006.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1966.
5. Gəncəvi N. Xəmsə. Bakı: "Gənclik", 1981
6. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: "Lider", 2004.
7. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: "Lider", 2004.
8. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: "Lider", 2004.
9. Gəncəvi N. Sirlər Xəzinəsi. Bakı: "Lider", 2004.
10. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: "Lider", 2004.
11. Nizami. Hikmət və nəsihətlər. Афоризмы. Nizami Aphorisms. نظامی بند و امثال. Bakı: "Yazıçı", 1982.
12. Paşayev A. Nizami Gəncəvinin poetik adlar aləmi (poetik antroponimika). Bakı: "Mütərcim", 2010.
13. www.dinimizislam.com/detay.asp?Aid=3607
14. www.edebiyatvesanatakademisi.com

Особенности природной лексики, используемой в произведениях Низами

Эльнура Гусейнова

Институт языкознания им. Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: elnure.huseynova@mail.ru

Резюме. Произведения великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви богаты единицами природной лексики. Можно видеть, что зоонимы и фитонимы больше используются в произведениях поэта, написавшего первую «Хамсе» на персидском языке. В поэмах «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун» и «Семь красавиц», составляющих «Хамсе», мы видим заголовки «Советы моему сыну Мухаммаду», в котором используются афоризмы и пословицы из зоонимов и фитонимов. Это придает работе художественно-эстетический тон. В то же время слова, относящиеся к фитонимам, зоонимам, лексике рельефа и климата, составляющие лексикон природы, описываются в аллегориях, метафорах, наименованиях и других образных, а иногда и в их истинных значениях. Единицы естественной лексики, отраженные в поэмах Низами Гянджеви «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искандарнама», составляющих «Хамсе», изучаются в реальном, а также художественных оттенках. Исследована этимология личных имен, образованных с участием естественных лексических единиц, содержащихся в перечисленных произведениях. Также примеры естественных лексических единиц отражены в оригинальном тексте и переводах в работе. В работе сгруппированы особенности природной лексики в «Хамсе» Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, фитонимы, зоонимы, ономастика, средства художественного выражения, афоризмы